

एखादी लहान गोष्ट उगमात लहान असली, तरी भविष्यात खूप व्यापक होऊ शकते!

एखादी लहान गोष्ट उगमात लहान असली, तरी भविष्यात खूप व्यापक होऊ शकते!

प्रसंग - प्राचार्य परिषदेत मार्गदर्शन

दि. २३-०१-२००५, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

जगाशी तोंडओळख होण्याचा काळ म्हणजे महाविद्यालयीन जीवन. तिथे फक्त ज्ञानशाखाच ठरते असे नाही, तर प्रतिभेलाही अंकुर फुटतात. ते अंकुर कोणत्या दिशेला वळवायचे ते ठरवितात महाविद्यालये म्हणजे पर्यायाने त्यांचे प्राचार्य. म्हणूनच प्राचार्य परिषदेत श्री. भवरलाल जैन बोलतात. त्यात ते प्राचार्यांची मुख्य जबाबदारी सांगतात. कामाविषयी आपलेपण, आत्मसंशोधन, विद्यापीठांची आर्थिक स्थिती, अनुदान, जीवनामध्ये व कर्तव्य. जागतिकीकरणात भारतीयांची भरारी याविषयी ते सविस्तर संवाद साधतात.

आदरणीय व्यासपीठ, उपस्थित मान्यवर आणि गुरुजन,

आजचा विषय गुरुजनांसमोर प्रश्न उपस्थित करण्याचा आहे. मी काही सांगावे किंवा माझ्याजवळ काही सांगण्यासारखे आहे, असे मला वाटत नाही. गुरुजनांसमोर बोलू शकेन इतका मी मोठा नाही. अनुभवावर आधारित काही विचार मात्र मी आपल्यासमोर व्यक्त करतो.

चांगल्या विद्यालयात शिकलो. १९५६ ते १९६१ मुंबईत सिडनहॅम आणि पोद्दार महाविद्यालयात होतो. त्या काळी डॉबिवलीहून चर्चगेटचा प्रवास फारच अवघड होता. नंतर विधी महाविद्यालयामध्ये होतो. त्या वेळची एकच गोष्ट आठवते. दुसऱ्या वर्षाला असताना, माझ्या घटनात्मक कायद्याचा पेपर मला मिळाला नाही. सर्वांच्या उत्तरपत्रिका दिल्या गेल्या. माझी उत्तरपत्रिका आली नाही. सर्वसाधारणपणे जे कॉपी करतात, त्यांचे पेपर्स मागे ठेवले जातात. त्यामुळे माझा जीव धडधड करीत होता. आपली काही चूक झाली का? माझी उत्तरपत्रिका न आल्याने मला पेपरच मिळाला नाही. सरांनी शेवटी एक पेपर उचलला. हा क्रमांक कुणाचा आहे? मी उभा राहिलो. पाय थरथरत होते. सरांनी म्हटले, “हा पेपर सायक्लोस्टाईल करून वाटण्यासारखा आहे. कॉलेजचे पैसे खर्च करून मी हा पेपर सर्वांना वाटणार आहे. मी तुम्हाला सांगतो हा विद्यार्थी ‘कॉन्स्टिट्युशनल लॉ’ मध्ये देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत निश्चित जाऊ शकेल.” अशी खात्री त्या दिवशी त्यांनी व्यक्त केली. ते

(१६२)

विधी कॉलेजचे प्राचार्य होते.

या आधी मी इथे आर. आर. हायस्कूलमध्ये होतो. तेथे एम.के. देसाई मुख्याध्यापक होते. त्यांची इंग्रजीची पुस्तके पाठ्यक्रमाला होती. त्यांनी मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांना निरोपाचे भाषण दिले. त्या वेळी देखील माझा नामोल्लेख करून हा विद्यार्थी कॉन्स्टिट्युशनल लॉ मध्ये नाव कमावेल असे सांगितले. काय ईश्वराच्या मनात असेल? कॉन्स्टिट्युशनल लॉयर झालो नाही, त्यामुळे लाईन कटींग करण्याची संधी मिळाली नाही. लॉयर आणि लायर यांच्यात फरक आहे, पण तसे काही होऊ शकले नाही.(हंशा) मग एकाने असे सांगितले होते की, मी अधिकारी होईन. तीही संधी आली होती. महाराष्ट्र राज्यसेवा आयोगाची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन राजपत्रित अधिकारी झालो होतो आणि उपजिल्हाधिकारी म्हणून निवडही झाली होती. जे.जे. रुग्णालयात वैद्यकीय चाचणी देखील उत्तीर्ण झालो होतो, पण हेही भविष्य खोटे ठरले.

माझ्या आईने मला सांगितले होते की, असे काही तरी काम कर की, जेणेकरून फक्त तुझेच किंवा तुझ्या आजूबाजूला जे आहेत त्यांचेच फक्त पोट भरणार नाही, तर इतर प्राणिमात्रांचे देखील पोट भरेल. हा तिचा साधा सल्ला होता. ती न शिकलेली बाई होती. तिला मोजता येत नव्हते. मोजमापाचे एकच साधन तिला माहित होते. विसाचा एक भाग तिला माहित होता. शंभर म्हणजे पाच विसी. त्याच्यामुळे असे वाटते की, तिला पेटीला कुलूप लावण्याची आवश्यकता भासली नसेल. तोच किता मी माझ्या आयुष्यात गिरवीत आहे. माझ्या पेटीला मी कधीही कुलूप लावले नाही. पेटी याचा अर्थ मी डोके समजतो. त्या डोक्याला जर आपण कुलूप लावणार नसाल, तर जगात आपल्याला कुणीही थांबवायला समर्थ नाही. डोक्याला कुलूप लावले की सर्व काम बिघडते. मी माझे डोके खुले ठेवतो म्हणून मला जरी पसंत नसले, तरी विचार ऐकून दुसऱ्याला शाबासकी घायला मी तयार असतो. 'तो काय म्हणतोय ते समजून घेऊ या. काहीतरी बोलतो हे खरे आहे. आपण ते ऐकावे हे खरे आहे. एवढ्या साध्या समीकरणाने जीवनाकडे बघणारा अगदी गावंढळ शेतकरी मनाचा माणूस एवढीच माझी ओळख आहे. ती ओळख खरी आहे. ही शिकवण आणि हे, संस्कार मला मिळाले ते आईकडून.

आपण जे काही आज बोलतो, ज्यापद्धतीने विचार करतो, पोशाख करतो, नव्हे, उदरभरण करतो, ते तसे करतो याला आधार काय आहे? आपल्या मूळ संस्कृतीत आपण आज जसे वागतो आणि बोलतो तसे काहीही नव्हते. मग आपण गेल्या २००-३०० वर्षात

जे घडलो गेलो, ते केवळ काळाच्या ओघात वाहत राहिलो म्हणून घडलो काय? कुणीतरी याचा कधी विचार केला होता का? एका माणसाने याचा विचार केला होता. १८३५च्या फेब्रुवारीला लॉर्ड मेकॉलेने हा विचार केला. तो काय म्हणाला, ते मी वाचून दाखवितो:

"I have travelled across the length and breadth of india and i have not seen one person who is a beggar, who is a thief. such wealth I have seen in this country[such high moral values, people of such caliber, that I do not think we would ever conquer this country, unless we break the very backbone of this nation, which is her spiritual and cultural hentage, and, therefore, I propose that we replace her old and ancient education system, her culture. for if the indians think that all that is foreign and English is good and greater than their own, they will lose their selfesteem, their native culture and they will become what we want the, a truy dominated nation."

- Thomas B. Macaulay's Minute on Indian Education (०२-०२-१८३५)

१९० वर्षे इंग्रजांनी आपल्यावर राज्य केले. यात जास्त मागे जायची गरज नाही. १६० वर्षांपूर्वी त्याने हा विचार केला की, या भारतीय माणसाचे रक्त आणि रंग जे काही असेल ते राहू द्या. पण बाकी सगळे बदलविले पाहिजे. आपण स्वतःकडे बघा. आपले कपडे, ज्यावर आपण बसलोय त्या खुर्च्या, ज्या भाषेमध्ये आपण सर्वसाधारणपणे बोलतो ती भाषा, ज्या पद्धतीने आपण विचार करतो ते विचार. या सगळ्यांचा स्रोत सरळसरळ या शिक्षण व्यवस्थेत आहे. आपण त्यापासून वेगळे ते काय केले? विदेशी अतिरेकी अत्याचारांनी, आपल्या रूढी-रिवाजांनी, स्त्रियांना पुढेच येऊ दिले नाही. त्यांनी पुढे येण्याची गरजच नाही असे समाजमन घडले. एक मात्र वार्डेट झाले. शिक्षण हा काही विशिष्ट लोकांचाच हक्क राहिला. स्त्रियांसाठी तर शिक्षणाचा दरवाजा बंद होत गेला.

या दोन्ही चुकांची अंशतः दुरुस्ती ब्रिटिशकाळात झाली. त्यांचा तसे काही करण्याचा हेतू नव्हता. परंतु त्यांच्या ध्येयधोरणपूर्तीसाठी त्यांना जे काही सोईस्कर होते, त्याचा त्यांनी अवलंब केला. त्यांनी महिलांनासुद्धा शिक्षणासाठी मुभा दिली. काही महिला धाडसाने पुढे आल्या. सर्वांना शिक्षण हेही तत्त्वज्ञान त्यातून पुढे आले.

ब्रिटिशांना उद्देशून गांधीजी म्हणतात, “अशोकाच्या राजवटीत ६० टक्के साक्षरता होती. आपल्या वेळी २९ टक्क्यांवर आहोत. आपण देशाचे भले केले, असे कसे म्हणायचे? ६० टक्क्यांवरून आपण आमची साक्षरता २९ टक्क्यांवर आणली आणि आपण देशांचे

भले केले, असे कसे म्हणता? आपण आणखी काही केले असेल, पण असा दावा करू नका. कारण अशोकाच्या काळात सर्वात जास्त साक्षर लोक भारतात होते.” हे खरे असूनही काही अंशी त्याच्या आधीच्या मुगल राजवटीमध्ये शिक्षणाची जी परिस्थिती होती, त्यात फरक पडला. शिक्षणाचे दरवाजे सर्वाना खुले झाले. स्त्रिया आणि मागास समाजालाही शिक्षण घेता येऊ लागले.

शिक्षण ही एक जशी शासकीय जबाबदारी आहे, तशी ती सामाजिक जबाबदारीसुद्धा आहे. समाजाची, आपली स्वतःची जबाबदारी आहे, असा विचार आपल्यात यायला हवा होता. दुर्दैवाने ब्रिटिशांनी तो पुढे आणला नाही. त्यांचा हेतू स्पष्ट होता. त्यांना आधीची व्यवस्था उद्ध्वस्त करावयाची होती. त्यांच्या लक्षात आले होते की, त्या व्यवस्थेत ते आपल्याला अधिक काळ गुलाम ठेवू शकले नसते. आणि त्यांना तर आपल्याला गुलामीत ठेवायचे होत. परंतु भारतामध्येसुद्धा आपली खेडी स्वतंत्र होती. त्या वेळची परिस्थिती वेगळी होती. सगळी खेडी होती. त्यांना कोण राज्य करतो याच्याशी काही देणघेणे नव्हते. तरी बरेचसे लोक आजही आपल्याला म्हणतात की, आतापेक्षा ब्रिटिश लोक परवडेलत. त्याचे कारण असे आहे की, त्यांचे आई-वडील असे बोलत असतील, ते त्यांनी ऐकले असेल.

केंद्रीय नियंत्रणाची व्यवस्था ब्रिटिशांनी सुरु केली. आधी पैसे शासकीय खर्जिन्यात न्यायचे आणि तेथून ते राज्यामध्ये पाठवायचे. त्यामुळे आपण त्यांच्यावर अवलंबून राहू लागलो. त्यांनी आपले स्वातंत्र्यच काढून घेतले. म्हणजे बुद्धिला बांध टाकून ठेवला, त्यामुळे आपण प्रत्येक वेळा, प्रत्येक गोष्टीसाठी कृतिशील विचार करणेच सोडून दिले. शासन वगळता आपलीही काही सामाजिक जबाबदारी आहे, याचा विचार करणेच आपण सोडून दिले. आपल्या घरातील कचरा काढून रस्त्यावर टाकणे आपले काम. बाकीची जबाबदारी नगरपालिकेची आहे. खऱ्या अर्थाने नगरपालिका हे सर्व करू शकते का? आपल्या घरातला कचरा बाहेर टाकला म्हणजे आपले काम संपले, असाच विचार प्रत्येक जण करतो. उद्योजक तसाच विचार करतो. मला पैसे किती मिळतील? सरळ मार्गी मिळणार नसतील, तर आडमार्गे कसे मिळतील? शिक्षणपद्धतीत कमीजास्त प्रमाणात तसेच आहे.

विद्यापीठांचे काम पैसे गोळा करत फिरायचे असे आहे का? महाविद्यालयांचे काम काय आहे? शैक्षणिक उद्देशपूर्ती ही जबाबदारी कुणाची आहे? समाज ही जबाबदारी स्वीकारणार नसेल, तर ही जबाबदारी पेलू शकेल असे कोणी आहे का? असा विचार तरी आपण का करावा? विकासाचा वेग एवढा आहे.

आजचा एक विद्यार्थी भूतकाळातील १० विद्यार्थ्यांच्या बरोबरीचा आहे. त्याच्याजवळ एवढे आधुनिकतेचे बळ आहे. पुढे माहितीची साधने उपलब्ध आहेत. ती साधने आपल्याजवळ नव्हती. मला परवा माझ्या १२ वर्षांच्या नातवाने एक पत्र लिहिले. बेंगलोर पासून १५० कि. मीच्या ३०० एकर जंगलातील ऋषी व्हॅली स्कूलमध्ये मी त्याला टाकले आहे. त्या शाळेला अजूनदेखील कौले आहेत, मोडक्या टेबल-खुर्च्या आहेत. त्याने लिहिले, 'मला ऐतिहासिक कथा खूप आवडतात. विशेषतः सूर्याबाबतच्या हे काय आहे याची आपणास कल्पना आहे का?' त्यावर मी जवळजवळ सव्वादोन तास खर्च करून उत्तराचे पत्र लिहिले. माझी ६७ वर्षे आणि नंतर सव्वादोन तास खर्च करून त्याला पत्राचे उत्तर लिहिले त्याला लिहिले की, तू जी गोष्ट उद्धृत केली, ती चांगली आहे. तू यापुढे नेहमी गोष्ट उद्धृत करीत रहा. त्यातून आपल्याला संवाद साधता येईल. मराठीत त्याला एक म्हण आहे: 'दिसते तसे नसते, म्हणून जग फसते.' मला त्याला मराठीत खुलासा करून सातत्य राखावे लागले.

अथांगला तेलुगू सक्तीचे आहे. आवडो वा न आवडो, ते आहेच. इंग्लिश आहे, तेलुगू आहे. मी त्याच्याशी राजस्थानीमध्ये बोलत असतो. त्याला राजस्थानी येईलच. त्याला मराठी शिकायची काही संधीच उरली नाही. कारण आता तो तिथे राहिल, दहा वर्षांनी तो मोठा व्यावसायिक वा उद्योजक होऊन जाईल. याचे मला फार शल्य आहे की त्याला मराठी येणार नाही. ही गोष्टच अस्वीकारार्ह आहे. भाषेच्या माध्यमातून त्याला सहानुभूती पूर्णतः निर्माण करता येणार नाही. त्याच्या जीवनाला काही अर्थ मिळणार नाही. त्यामुळे मी त्याला ढकलत असतो. म्हणून त्याला मी सांगितले की, 'दिसते तसे नसते, म्हणून जग फसते.' त्याने एक दुसरे पत्र लिहिले की, 'चकाकते ते सर्वच सोने नसते.' त्याचा अर्थ त्याला लिहिला.

लहान गोष्टी. ज्याचा उगम छोटा आहे त्या किती मोठ्या होऊ शकतात! आपल्या इथे तुला आठवते का? तू अजिंठा लेण्याला गेला होतास. अजिंठा लेण्यात वाघूर नदीचा उगम आपण पाहिला. किती छोटी पाण्याची धार तिथे पडत असते. तीच नदी तू आता पाहिलेली आहे. आपल्या वाकोदला ती कितीतरी मोठी नदी झालेली आहे. मोठमोठाल्या गोष्टींचा उगम/सुरुवात ही लहानच असते. त्याला असेही लिहिले की, माणसाचे शरीर कसे बनते हे तुला माहिती आहे का? पुरुष-स्त्री संयोगातून गर्भ निर्माण होतो. तो गर्भ मूल म्हणून ९ महिन्यांनंतर आपल्या समोर येतो. त्या मुलाचे जे काही वेगवेगळे अंग आहेत, हात, पाय, डोके सर्व आपण बघतो. यापैकी कोणताही जो स्रोत आहे त्यात

नाही. स्रोत काय आहे? माणसाचा मूळस्रोत कोणता आहे? दोन छोटे छोटे बिंदू आहेत. खऱ्या अर्थाने तू अजून खोलवर विचार करायला गेलास, तर आत्मा हा त्याचा स्रोत आहे. परवा आमच्याकडे योग सांगणारे एक आले होते. सर्वांचा आत्मा हा जीवनाचा मूळ स्रोत आहे. तो कठीण विषय सोपा करून त्याच्या डोक्यात टाकला.

पुढे त्याला अध्यात्मात नेला असता, तर तो खेळ काही जमण्यासारखा नव्हता. तो १२ वर्षांचा आहे. त्याला समजायचा प्रश्न आहे. जे मूळातच नसेल ते सांगू नका. तो अंकुर त्याची शक्ती आहे. लहानाचे मोठे कसे होते. दिसते तसे नसते. यासारखे सर्व विषय त्याला सांगितले. परंतु त्याला सव्वादोन तास लागले.

जेवताना बोलू नये, मौन पाळावे, असे मी माझ्या नातवांना सांगतो. मी स्वतःसाठी सुद्धा हा निर्बंध घालून घेतो. कधी कधी मुलांना चांगल्या सवयी नसतात. जेवताना कुणी काही बोलले किंवा चूक केली, तर स्वतःच स्वतःच्या थोबाडीत मारायची असे आम्ही ठरविले. तसे आपले आहे का? कोणत्याही प्रकारचा सल्ला देण्यासाठी मी येथे उपस्थित झालो नाही. माझी ती क्षमता, आहे असे मला वाटत नाही. मी डोळसपणे जीवन जगत आहे. ते जगत असताना मला जे काही अनुभव येतात, मी काय शिकतो आहे ते आपल्यासमोर ठेवायचा प्रयत्न केला आहे. मला असे वाटते की, जीवनातील हे धडे आहेत. प्रत्येक ठिकाणी ते आपल्याला मिळतील. जगताना प्राप्त होणारे नानाविध अनुभव जीवनामध्ये साधण्यासाठी आणि सत्कार्य करण्यासाठी सकारात्मकदृष्ट्या पूरक-पोषक ठरतात, दृष्टिकोन मात्र आपला तसा असणे आवश्यक आहे.

मला असे म्हणायचे आहे की, अशा प्रकारे आपल्या व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक घटकाने स्वतःची जबाबदारी स्वीकारल्याशिवाय शिक्षणाचा हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाही. हा प्रश्न सुटला तर हा भारत महासत्ता बनेल. माझ्या मनात याविषयी कोणतीही शंका नाही.

एक मोठे कारण 'मनुस्मृति' हे राहिले. त्याचे दुसरे कारण 'मेकॉले'ची पद्धत. पण आपण जर आपल्या बाजूने करणार, तसा विचार करणार असू तर! त्याचे तिसरे कारण म्हणजे या सगळ्यांच्या शरीरात राहणारे रक्त आपले आहे. आपला वंश आहे.

आजही अमेरिकेत ३४ टक्के डॉक्टर्स भारतीय आहेत. इंटेलचा २२ टक्के कर्मचारी भारतीय आहे. मायक्रोसॉफ्टचे १७ टक्के लोक भारतीय आहेत. 'नासा' अमेरिकेची प्रमुख संशोधन संस्था आहे. त्यातला १४ टक्के कर्मचारी वर्ग, रिसर्च ब्रँचचे टॉप ऑफिसर्स हे

भारतीय आहेत. हे सर्व लोक, या देशाला चालवत आहेत. या लोकांना इथे येण्यासारखी वातावरण निर्मिती आपण करू शकलो, तर या लोकांना तिथे राहण्यात फार मोठा आनंद वाटेल, असे मी मानत नाही. त्यांना हे सांगा की, आपण दुय्यम नागरिक आहात. या लोकांच्या मी तीन-तीन पिढ्या पाहिलेल्या आहेत. माझा तो छंद आहे, असे समजा. कसेही असले तरी त्यांना इकडे आणायचे. कुणी तरी हे घडवायला पाहिजे, निमित्त पाहिजे.

आपण सर्व इथे बसलो आहोत. आता आपल्याला स्वतःला एवढेच विचारायला हवे की, जे आपण बाहेर करतो ते आपण शाळेत किंवा महाविद्यालयामध्ये का करीत नाही? बाहेर आपण शिकवण्या एवढ्या चांगल्या रीतीने चालवू शकतो, वर्गामध्ये मात्र तसे का होत नाही? कारण बाहेर आपल्याला खूप जास्त पैसे मिळतात. तेवढे महाविद्यालयामध्ये मिळत नाहीत. आपण प्राचार्य म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्याचे कारण की, आपले निकाल सुधारतात. त्यांच्या शिकवण्या जोरात चालतात आणि आपले निकाल सुधारतात, म्हणून आपणही दुर्लक्ष करतात. आपण सगळे एकाच गाडीमध्ये बसलो आहोत ना! त्यामुळे दुसरी बाजू कळायचे काही कारणच राहिले नाही. सरकारदेखील आपली पाठ थोपटते. आपल्याला 'अ' वर्ग मिळून जातो. आनंदीआनंद आहे सगळा. त्रास कशाचा आहे?

वातानुकूलित प्रथम वर्गात बसणारी माणसे सारखाच विचार करतात. त्याला तिसऱ्या श्रेणीमध्ये बसायचा अनुभवच नाही. गांधीजी तिसऱ्या श्रेणीच्या डब्यात बसून प्रवास करीत असत. त्यांनी त्या वेळी काही 'सलून कार' केली नाही. आपण सर्वच प्रथम श्रेणीमध्ये बसलेलो असल्यामुळे आपल्याला वास्तव कधी खडसावेल? कधी जाणवेल? आपण ते दुर्लक्षित का करता? त्या शिक्षकाला जास्त पैसे द्या ना. त्याला शिकवण्यामध्ये जेवढे मिळत असतील तेवढे द्या. पैसा हाच जर त्याचा निकष असेल, तर तसे करणे शक्य आहे. नाही तर हा व्यवस्थेचा भाग आहे म्हणून स्वीकार करा. त्यांच्या सृजनशीलतेमुळे आपल्या महाविद्यालयाची उन्नतीच होणार आहे. दोघातले काही तरी एक करा. आपण त्यांनाही काही पुरे करू देत नाहीत, असे त्यांच्या मनाला वाटत असते. आपण त्याला झपाट असाल तरी आपल्याला माहिती आहे की हा काही सोडणार नाही. तो जर सोडून गेला तर दुसरा त्यापेक्षा वार्ड मिळेल याचीही आपल्याला खात्री आहे. त्यामुळे आपण सोय बघितली आहे. त्या ऐवजी फक्त आत्मसंशोधन करून त्याचे जे वेगवेगळे घटक आहेत त्याचा अभ्यास केला पाहिजे.

विद्यापीठ म्हणजे नियंत्रण मंडळ आहे. त्यांच्याकडे खास विशेष असे काही नाही.

मूळ म्हणजे त्यांच्याकडे पैसे नसतात. सचिव पैसे देत नाहीत. कुलगुरु त्यांना जाऊन भेटतात. मी पाहिले आहे. ते त्यांच्याकडे पैशांची भीक मागतात. मागे उमविचे कुलगुरु माझ्या अतिथी गृहामध्ये मुख्यमंत्री आले असताना अर्धातास बाहेर उभे होते. आम्ही आत गप्पा मारत होतो. कुणीतरी येऊन सांगितले, “भाऊ, कुलगुरु आले आहेत.” मी म्हणालो, ‘मला सांगितले का नाही?’ तिथेच एक आमदार बसले होते. त्यांनी सांगितले की, ‘काही नाही साहेब. तो तसाच आहे. विद्यापीठासाठी पैशांची, मागणी करीत असतो.’ आपल्याला मी आतले गुपित सांगतो. माझा एकूण नावलौकिक फटकळ बोलणारा माणूस असा आहे. पण मी आपले स्पष्ट बोललो. मी मुख्यमंत्र्यांना सांगितले, ‘सर, आपण त्यांना बोलावून ते काय म्हणतात ते ऐकून तर घ्या. पैसे मागत असतील तर त्यांच्या घरासाठी तर मागत नाहीत.’ मुख्यमंत्र्यांनी दोन मिनिटे विचार केला. मग त्यांनी सांगितले की त्यांना बोलवा. कुलगुरु आले तेव्हा अवघडलेपण वाटू नये म्हणून मी बाहेर निघून गेलो.

एखाद्या माणसाकडून पैसे काढायचे, उकळायचे असतील तर किती मोठे कौशल्य असते. बहुतांशी ते कौशल्य आपल्याकडे आहे, म्हणून आपल्याकडे २५०० कोटी रु. आहेत हेही मला मान्य आहे. कोणतेही स्वातंत्र्य आर्थिक स्वावलंबनाशिवाय शक्य नाही, आणि तशी चर्चा करणेही मूर्खपणा आहे. आजपर्यंत संबंध स्त्री-समाजाला आपल्यावर अवलंबित ठेवले. पुरुष कमवत होते, पण आजच्या युगात ते काही राहिले नाही. आज स्त्रियासुद्धा कमवत आहेत. वास्तवात त्या आपले सॉफ्टवेअर लिहित आहेत. आपला सोर्सकोडसुद्धा त्या लिहित आहेत. त्यांच्याकडे आपण दुर्लक्ष केले, तर पुढे निर्माण होणाऱ्या पिढ्यासुद्धा अविकसित, दुर्बल आणि शिक्षण संस्कारविहीन राहतील. खरे तर स्त्रियांना उच्च शिक्षण देण्याची गरज आहे, तरच समाजाचा दर्जा उंचावेल. आपण चांगले कपडे घालून त्यांनाच प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतात. हे बंद झाल्याशिवाय बदल होणार नाही.

दर्जा म्हणजे काय? ती काही महागडी वस्तू नाही, असे सांगितले जाते ते बरोबर आहे, पण दर्जा घसरला तर त्यासाठी किती किंमत मोजावी लागते? एक लहानसे उदाहरण देतो. आम्ही प्लॅस्टीकचे शीट निर्यात करतो. इतर देशही ते करतात. प्लॅस्टीक शीटला कीड लागत नाही - ते काही लाकूड नाही. ते लाकडाला पर्याय आहे. कंटेनर भरतो, त्या वेळी त्याला जंतू विरहित करावे लागते. असाच एक कंटेनर लंडनला पोहोचला. ते उतरविताना त्यांच्या माणसाच्या लक्षात आले की, तिथे एक झुरळ होते. त्याने तो प्रयोगशाळेत पाठविला. त्याचा सर्व अभ्यास केला. तो कंटेनर रिकामा झाला. त्याला सतरा अर्ज भरावे लागले. त्याला त्रास झाला.

देशात काहीतरी नवीन आले. त्यामुळे माझ्या देशावर अनर्थ ओढवू शकतो. एका झुरळाची अनेक झुरळे झाले, तर काय होईल. त्याने स्वतःच्या कंपनीचा विचार केला नाही, देशाचा विचार केला. सर्व संशोधन करून त्याने मला म्हणजे थेट कंपनीच्या अध्यक्षालाच मोठा ई-मेल संदेश पाठविला. त्या लोकांची गुणवत्तेची जाण किती आहे? आपण माणसासोबत व्यवहार करता आहात. मी तर एका निर्जीव प्लॅस्टीक शीटबद्दल बोलत होतो. त्यात एक सजीव मिळाला. त्याची फक्त गोष्ट आपल्याला सांगितली. दर्जा सुधारण्यासाठी आम्हाला किती पावले उचलावी लागली. सहा वर्षे झाली त्या घटनेला.

आपल्यावर त्या इंग्रजांनी १५० वर्षे राज्य केले. फुकट नाही. आपल्याच पैशांवर त्यांनी त्यांचे स्वतःचे सर्व व्यवस्थित केले. त्याचे त्याच्या देशाविषयी उच्च विचार होते. त्यातून आपण काहीच शिकलो नाही, तर आपण काय उभारू शकू? कोट्यावधी रुपये खर्च करून देखील काही होणार नाही. एखाद्या विषयाकडे आपण कसे पहातो, त्यावर हे सगळे अवलंबून आहे! ते विकत घेता येत नाही; ते बाजारपेठेत विकत मिळत नाही. तसे म्हटले तर कुठेही जाऊन कोणतेही पुस्तक वाचूनसुद्धा आपल्याला गुणवत्ता समजेल. ती जीवनात उतरविलीच पाहिजे. तरच ते जमण्यासारखे आहे. आपण आपल्या स्वतःच्या जीवनात ती उतरविल्याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या जीवनात ती कशी उतरेल? जर बोलल्यासारखे आपण स्वतःच वागलो नाही, तर त्याचे अनुकरण आपले इतर शिक्षक किंवा विद्यार्थी कसे करतील? आपण प्राचार्य आहात, त्यामुळे आपण तो आदर्श सर्वांपुढे ठेवू शकता.

बाकी आपण बऱ्याच तांत्रिक बैठका घेतल्या आहेत आणि घेणार आहात. आपल्याला मोठमोठ्या व्यक्तींनी मार्गदर्शन केले. माझ्यासारख्या एखाद्या व्यापाऱ्याकडून अपेक्षा काय करायची? पण जीवनामध्ये जे दुसऱ्याला सांगायचे ते आपण स्वतः करतोय का, हे तपासल्याशिवाय दुसऱ्याला सांगू नका. शासनालाही सांगायचे असेल, तरी सांगू नका. आपण काहीही सांगितले तरी शासन ऐकतच नाही. शासन म्हणजे शेपलेस आणि शेमलेस संस्था. ज्याला आकार नाही त्याला आपण ईश्वर म्हणतो. त्याचेच नाव शासन ना? आपण काहीही करा हो, काही फरक पडतच नाही. फरक पाडायला आहे कोण? एखाद्या कायम टिकणाऱ्या पद्धतीमध्ये कशानेच काही फरक पडणार नाही अशी शासनाची परिस्थिती आहे. जे सरकवावे लागते ते सरकार.

कुलगुरुंना बाहेर उभे रहावे लागले, त्याचे वार्डट वाटण्याचे तसे काही कारण नाही. मला वार्डट वाटले. आपल्याला काय वाटते, हे मला माहित नाही, पण शासनामध्ये दुसरे

काय करणार? विद्यापीठ शासनाचे एक अंग आहे. ते आपल्याला स्वीकारायलाच पाहिजे, कारण आपण व्यवस्था स्वीकारली आहे.

आपण सगळा हा विचार करीत असताना केवळ आपल्यापुरता, आपल्या मुलांसाठी की आपल्यामुलांसारख्या इतर मुलांसाठीही करणे, हा आणखी एक मुद्दा. जो अन्याय इंग्रजांनी आपल्यावर केला, आपल्या रूढींपासून झाला, तो आपण तरी करण्याचा विचार करू नये. म्हणून ज्या वेळी आपण म्हणता की, अनुदान बंद झाले पाहिजे, त्या वेळी माझे सोडून इतरांचे बंद झाले पाहिजे, हा आणखी एक त्यातला विषय असतो. एक आपल्याला सांगू इच्छितो की, आपण शिक्षण महागडे करून ठेवले, तर सर्वसाधारण माणसाला परत आपण मागे टाकणार आहोत. सगळ्यांनीच उच्च शिक्षणासाठी जाणे गरजेचे आहे का? प्रत्येकाने पदवीधर व्हायला पाहिजे काय? यावर माझे अत्यंत परखड आणि स्पष्ट मत आहे, परंतु अधिक वेळ झाला असल्याने हा विषय आता मांडत नाही.

एक मात्र निश्चित आहे की, अभिजनांचा विचार करीत असताना बहुजनांचा विचार सोडू नका. तो आपण सोडला तरी तो सुटणार नाही, कारण तो मुख्य विषय आहे. आपण अल्पमतात आहात. जे होणार नाही त्यासाठी वेळ का घालवायचा? याऐवजी काही तरी संकरित करून मधला मार्ग आपल्याला काढता येईल का? जेणे करून आपण २१ व्या शतकावर राज्य करू शकू. त्या वेळी ज्यांना आपण पिढ्यानपिढ्या मागे ठेवले त्यांना तिथेच सोडून न देता आपण पुढे घेऊन जाऊ. आपला मुलगा अमेरिकेत गेला पाहिजे. पण दुसऱ्याच्या मुलाला मात्र जमले नाही तरी चालेल. ईश्वरानेही सगळ्यांना समान निर्माण केलेले नाही. त्याचे एक समाधान आपण स्वतःच्या मनाला वाटून घ्यायचे. हा विचार करायला सुरुवात करायची हीसुद्धा एक घोडचूक आहे. समाजात ते जमण्यासारखे नाही. ते वेगळे पर्व आहे. एकट्याने ते होणार नाही. आपण सर्वांनी मिळून त्याचा खोलवर विचार करायला पाहिजे.

व्यावसायिक अभ्यासक्रमामध्ये नेऊन प्रत्येक माणसाला स्वावलंबी कसे केले जाईल? त्यावर स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करून काम केले, तर ते फार मोठे काम होऊ शकते. खऱ्या अर्थाने जिथे शेती शिकविली जाते, जशी आमची जैन हिल्स प्रतिकृती आहे. त्या पद्धतीने आपण करू शकलो, तर एका मोठ्या वर्गासाठी आपण काम करू शकू. त्यांच्या जीवनात त्यांना वर आणण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे होईल. कृषी हा आपला विषय नाही म्हणून त्याला सोडून देऊ नका. हा आपलाच विषय आहे आणि आपल्या जीवनाचे हेच

एखादी लहान गोष्ट उगमात लहान असली, तरी भविष्यात खूप व्यापक होऊ शकते!

ध्येय आणि कर्तव्य असावे. आपण जर हा विषय केवळ प्राथमिक किंवा माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच संबंधित आहे असे म्हणत असाल, तर ते व्यर्थ आहे. शिक्षणाचे असे विभाजन करण कृत्रिम आहे. शिक्षणाचा, शिकविण्याचा 'माणूस घडविणे' हा एकच विषय आहे. सर्वांसाठीच तो सामाईक विषय आहे. विचार करायचा असेल तर समग्र समाजाचा विचार करा, एवढीच कळकळीची विनंती आजच्या प्रसंगी आपल्याला करतो, आणि थांबतो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!